

Židovské náhrobky – umění symbolů

Výtvarná podoba symbolů jmen

1. část

Židovské náhrobky jsou dokladem existence, způsobu života a pohřbívání obyvatel židovských komunit. Na území Čech, Moravy a Slezska je možno sledovat jejich vývoj po dobu několika staletí, vypovídají nejen o celcích komunit, ale představují také jedinečný zdroj poznatků o jednotlivých osobnostech. Pouze část z celkového počtu náhrobků je výtvarně zdobená. Výzdoba a nápis náhrobku přispívají k charakteristice zemřelého. Výzdoba byla zhotovována buď za účelem zobrazení symbolů, nebo měla funkci dekorativní, kterou nacházíme ve zdobných ornamentálních detailech. Základ a podstata židovské symboliky vychází z biblického textu a následných komentářů. Její použití čerpá ze staleté tradice předávané v židovských komunitách z generace na generaci. Písemné hodnoty, na nichž je tradice judaismu založena, se v hmotných památkách podařilo v některých momentech vyjádřit výtvarně.

Symboly jsou jedinečnou zkratkou zobrazující stěžejní informace o osobě zemřelého. Stejně tak jako výzdoba synagoga a ilustrace rukopisů nebo tisků, také reliéfy náhrobních kamenů obsahovaly znamení, v nichž se soustředily informace určené pro současníky i pro budoucí generace. Měly být na první pohled zřetelné a jasné, smysl některých znamení však přestal být po čase zřejmý. Je proto na místě rozmanitost výtvarných motivů náhrobků zdokumentovat a zhodnotit. Na rozdíl od výzdoby synagogálních předmětů, rukopisů nebo tisků má výzdoba náhrobku ryze privátní rozměr, vztahuje se výhradně k zemřelému, kterého reprezentuje. Židovský náhrobek vypovídá o zemřelém jako o člověku, který měl za života hluboký vztah ke Stvořiteli, bál se jeho hněvu, spoléhal na jeho milosrdenství a snažil se plnit své povinnosti.

Jméno člověka i pojmenování zvířat a věcí hraje v judaismu mimořádně důležitou úlohu. Mít jméno znamená počátek nebo pokračování života (Rt 4:14) a čím jméno bude zapomenuto, toho památka vymizí ze země (Jb 18:17). Biblická jména, počínaje prvními lidmi, odrážejí vlastní význam hebrejského kořene slova, z něhož jsou utvořena: Adam označuje člověka stvořeného z hlíny (Gn 2:7) a jméno jeho ženy Evy – Chavy je odvozeno od slova život, neboť se stala matkou všech živých. Jméno je odrazem svého nositele a může i předznamenávat jeho osud. S tím souvisí i možnost poznávat lidi podle jména (Ex 33:12).

Již u praotců se setkáváme se změnou jména, která proměnila i jeho nositele. Bůh dává nové jméno Abramovi (Gn 17:5) a Saraj (Gn 17:15) a Abraham se tímto stává otcem mnohých a Sára kněžnou. Zásadní změnou prochází Jákob po boji s andělem (Gn 32:29), kdy získává jméno Izrael a je určen jako zakladatel budoucího národa.

Jméno, které se uděluje dítěti, vyjadřuje očekávání, která rodiče s dítětem spojují. Ve východoevropské aškenázské tradici bývá zvykem pojmenovat dítě po zemřelém předkovi. Jméno chlapce, získané při obřízce a používané v náboženském životě (*šem ha-*

Obr. 1 Vzpřímený lev

-kodeš), se může lišit od jména používaného v kontaktu s nežidovským světem (*kinuj*). Kromě toho může člověk získat v průběhu života různé přezdívky. Od talmudských dob platí pravidlo *šinuj ha-šem*, změny jména, která je jednou ze čtyř možností, jak odvrátit osud a „nepříznivý výnos“. K přejmenování dochází mimo jiné v případě těžké nemoci a nebezpečí života, u mužů často na Chajim (život) nebo Refael (Bůh vyléčí), u žen na Chava. Nové jméno se používá současně s původním a jednotlivci jsou evidováni pod všemi svými jmény včetně přezdívek.

Přibližně od 2. století o. l. je jméno pravidelnou a nejdůležitější součástí náhrobního nápisu. V našich zemích na dochovaných náhrobcích mohlo dostávat jméno zemřelého nejpozději od 17. století také svoji výtvarnou podobu. Provází ji značná rozmanitost výjevů, přičemž obvyklým umístěním výjevů bývá až na výjimky horní část náhrobku. Výtvarné motivy zobrazující jméno jsou poměrně početné. Přesto tvoří nepatrné procento celkového počtu židovských náhrobků, které jsou zejména v menších židovských lokalitách tvořeny pouze textem bez použití výtvarné výzdoby nebo má jejich výzdoba pouze dekorativní účel.

ZVÍŘECÍ MOTIVY A JEJICH PŮVOD

LEV

Základem pro vyobrazení jmen na náhrobcích se staly příklady, kterými biblický praotec Jákob poeticky přirovnával své syny ke zvířatům. Držitelé biblických jmen se identifikovali se syny Jákoba-Jisraele a pro výzdobu svých náhrobků používali příslušné vyobrazení zvířete. Zobrazení zdůrazňují váhu a důležitost Jákobových přirovnání a na náhrobku se stávají zástupným znamením – symbolem.

Motiv lva vychází z přirovnání Jákoba syna Judy ke lvíčeti (Gn 49:9): „...Mládě lví je Juda...Stočil se a odpočíval jako lev, jak lvíce. Donutí ho někdo, aby vstal?...“. Vyjadřuje buď osobní jméno Juda (v hebrejském originále Jehuda), nebo odvozeniny od jména lev v hebrejštině, němčině nebo jidiš (Arje, Lejb, Löw, Löbl). Ekvivalentem těchto jmen může být i Liber, Libermann, v některých případech i Zundl. V průběhu 19. století se s oblibou užívalo jméno Leopold. Vyobrazení lva se používá také na náhrobcích, jejichž držitelé nesou

► rodinné jméno Löwy vycházející z osobního jména.

Motiv lva se na náhrobcích vyskytuje ve dvou základních podobách, které odpovídají dvěma fázím požehnání Jáкова Judovi: lev ležící a schoulený a lev v bojovném postavení, stojící na zadních nohách. Lev stojící na zadních nohách se vyskytuje na našem území od počátku 17. století. Nalezneme jej také na nejznámějším náhrobku na našem území – na tumbě Maharala – rabína Jehudy

Obr. 2 Lev ležící a stočený

Löwa syna Becalela (1609) a jeho ženy Perl (1610). Tumba je umístěna na Starém židovském hřbitově v Praze a patří k nejnavštěvovanějším židovským náhrobkům ve střední Evropě. Reliéf vzpřímeného lva je doložen od 18. století také na venkovských hřbitovech. Uvozuje počátek náhrobního nápisu a podpírá úvodní formuli náhrobku Šemuela Arjeho (1752) v Heřmanově Městci, obr. 1.

Druhý typ, vystihující úvodní část požehnání Jáкова Judovi, je lev ležící a stočený. Takto vyobrazený lev byl oblíbeným námětem zejména kolem poloviny 19. století. Najdeme jej např. na náhrobku Šemuela Löwyho (1837) na hřbitově v Chodové Plané, obr. 2, na náhrobku rabína Jehudy Franka (1842) v Radeníně, na náhrobku Zeliga Löbla syna Jokeva Halera (1849) v Moravském Krumlově nebo na dvojnáhrobku Leopolda (1880) a Sofie (1863) Pickových na hřbitově v pražských Radlicích. Z řady náhrobků vyniká především prvně jmenovaný ze hřbitova v Chodové Plané. Znamení lva poukazuje v tomto případě na rodinné jméno. Monumentální postava zvířete ve spodní části náhrobku je vytesána ve vysokém reliéfu. Objednávka takto náročně pojaté výzdoby byla podmíněna i značně výnosným povoláním zemřelého, výběrčího židovských daní v Chodové Plané. Náhrobek se svým provedením zcela vymyká ostatním stélám a nemá v dochovaných sepulkrálních památkách v našich zemích obdoby.

Obměnou obou základních typů je několik dalších variant: *připravený ke skoku* (Löbl Just, Ivančice, 1823), *statická postava stojícího lva ve Voticích* (rabín Lejb Libna, v písemných pramenech zapsaný jako Juda Manheimer, Votice, 1823), obr. 3, *lev sedící* (Aharon Zeev, syn Josefa Jehudy, Pohořelice, 1835), obr. 4, nebo majestátně kráčeující (Lejb, syn rabína Josla Färbera, Písečné, 1866).

Většina dochovaných vyobrazení se vztahuje přímo ke jménu zemřelého, avšak použití symbolu lva v Pohořelicích vybočuje z řady předchozích tím, že nezobrazuje přímo jméno zemřelého, ale jeho předka. Tento zvyk zobrazovat v symbolech náhrobků jména předků neodporuje židovské tradici, která ctí rodinné vazby a významné předky zdůrazňuje.

Náhrobek Judy Löwensteina z Chodové Plané (1854) zobrazuje lva stojícího a opírajícího se o kámen. Zobrazení tedy přesně vystihuje podstatu příjmení Löwenstein. Lev zde navíc vykazuje dvojí symbolickou hodnotu: kromě příjmení se vztahuje také k osobnímu jménu zemřelého Judy.

Běžným motivem na židovských náhrobcích je dvojice lvů symetricky podírajících

Obr. 3 Lev připravený ke skoku

ústřední téma, kterým bývá koruna, letopočet, úvodní zkrácená formule uvozující text nebo další náměty. *Dvojice lvů může vyjadřovat jméno zemřelého jako v případě Lejba syna Ajzika (Löwi Bauera) na hřbitově v Humpolci z roku 1812, obr. 5.* Tento motiv však může být použit i v dalších významech, které již nenavozují spojitost se jménem. Jedním z nich je zdůraznění funkce zvířat jako ochránců, v Bibli zmiňované ve výkladu k příběhu Noemovy archy, kterou zachránili lvi před zničením okolní populací. Funkce lvů strážců se projevila také v jejich ochraně trůnu krále Šalomouna (1 Kr 10:20, 2 Pa 9:18–19). Výjimečnou sílu a královské schopnosti lva zdůrazňují následující slova: „...co je silnější než lev?“ (Sd 14:18)

a „...lev, bohatýr mezi zvířaty, před nikým neustoupí“ (Př 30:30). Jákobův syn Juda byl přirozeným vůdcem ostatních židovských kmenů a lev symbolizoval jeho kmen jakožto kmen královský.

Obr. 4 Lev sedící

Další význam motivu lva na náhrobcích byl založen na myšlence, že lev charakterizuje židovský národ jako celek, stejně tak jako pojmenování židovstva vzniklo ze jména Jehuda. Znamená tedy symbol židovství bez specifických souvislostí. Alespoň takto se jeví smysl vyobrazení lva na některých náhrobcích, kde spojitost se jménem chybí. Lev završuje tumbu Hendl Baševi z roku 1628, jediný ženský náhrobek tohoto typu na Starém židovském hřbitově v Praze. Mimořádně náročným provedením a nápadnou okázalostí potvrzuje ojedinělé postavení objednavatele náhrobku, manžela zemřelého, Jaakova Baševiho z Treuenberga, prvního Žida v českých zemích, který obdržel šlechtický predikát. Aniž by navozoval souvislost s osobním jménem, je motiv lva doložen i na dalších místech. Sedící zvíře držící věnec zdobí náhrobek Aharona Agulara v Přestavlkách na Chrudimsku (1845) a obdobné provedení zachycuje také náhrobek Aharona Gärtnera v Luži (1847). Po polovině 19. století byl v některých oblastech v oblibě typ náhrobku s motivem ležícího schouleného lva bez spojitosti se jménem, např. na hřbitovech v Litni a Mořině na Berounsku. Kombinace znamení lva s korunou může vyjadřovat mesianistickou představu vyplývající

Obr. 5 Dvojice lvů

Židovské náhrobky – umění symbolů

Výtvarná podoba symbolů jmen

2. část

ZVÍŘECÍ MOTIVY A JEJICH PŮVOD – pokračování

RYBY

Jákovově promluvě k synům předcházelo jeho požehnání vnukům Manasemu a Efraimovi, synům Josefa (Gn 48:16): „...ať požehná těmto chlapcům... ať se nesmírně rozmnoží uprostřed země.“ Hebrejské slovo „rozmnoží“ obsahuje ve svém kořeni výraz potěr nebo ryba. Požehnání bylo přednostně určeno Efrajimovi, mladšímu vnukovi. Na náhrobcích vyjadřuje obvykle osobní nebo rodinné jméno Kerpl, Karpeles nebo příjmení Fischer.

Motiv ryb se vyskytuje ve třech modifikacích: tři propletené ryby v kruhových terčících se vyskytují na starém pražském hřbitově. Souvislost se jménem není v tomto

Obr. 10 Praha-Žižkov, starý olšanský hřbitov, náhrobek Jisraela Katriela Karpelese, 1797, detail

případě zřejmá. Dvě symetricky propletené ryby nacházíme na hřbitově v Roudnici nad Labem v téměř shodné výzdobě u dvou sousedních náhrobků nad hroby Lipmanna Fischera (1833), učitele roudnické židovské obce, a jeho syna Jehudy (1832) a vyjadřují jejich příjmení Fischer. Motiv jedné ryby nebo dvou položených nad sebou je charakteristický pro pražskou rodinu Karpeles a objevuje se i na náhrobcích těch členů této rodiny, kteří byli pohřbeni mimo Prahu. Náhrobek Jitl, dcery Lejba Kerpla z Prahy (1724), na hřbitově v Pacově představuje pravděpodobně nejstarší dochované mimo-pražské použití tohoto motivu. Na Starém židovském hřbitově v Praze se náhrobky rodiny Karpeles nacházejí obvykle se znamením jedné ryby, stejný typ výzdoby kontinuálně pokračuje také na starém olšanském hřbitově na Žižkově. Skupinu náhrobků rodiny Karpeles z konce 18. a počátku 19. století se stejným motivem jedné ryby najdeme v blízkosti dnešního vstupu: např. náhrobky Judy Feiwela Karpelese a Jisraela

Katriela Karpelese z roku 1797, obr. 10, nebo na náhrobku Rachel, ženy Mošeho Jičína, rozené Karpeles, pravděpodobně z roku 1801. Poslední jmenovaný náhrobek zdobí motiv ryby, přestože Rachel byla provdaná za Mošeho Jičína. Rodová linie jejich předků byla v jejím případě natolik důležitá, že ve výzdobě převážila. Ve stejném smyslu byl motiv ryby použit i u náhrobku Gitl Karpeles 1828 z Koloděj nad Lužnicí, kde je i pohřbena. Manžel Gitl pocházel z Prahy a pro náhrobek své ženy použil motiv běžný na pražských náhrobcích. Jak dokládají dochované náhrobky, byl symbol rodinného jména Karpeles hojně používán na náhrobcích žen.

MOTIVY ŽENSKÝCH NÁHROBKŮ

Ptáček a holubička

Symbolika náhrobní výzdoby s výjevy zvířat vyvolala potřebu výtvarně zdůraznit další jména a otevřela prostor pro nová a zají-

Obr. 11 Dub u Prachatic, okr. Prachatice, židovský hřbitov, náhrobek Taubele, dcery Meira Reichenau, manželky Davida Kue z Prahy, 1748, detail

mavá výtvarná řešení. Jednou z možností uplatnění symbolů byla rodinná jména a další výraznou oblastí se stala ženská osobní jména. Hebrejská a jidiš jména Cipora, Fegele (Fajgele) nebo Taubele vyjadřují v překladu ptáčka a holubičku, a právě tento motiv poměrně často zdůrazňuje jejich jméno na náhrobcích. Podobně jako u předchozích

motivů zvířat nacházíme náhrobky s jedním ptáčkem či holubičkou nebo dvěma symetricky umístěnými na Starém židovském hřbitově v Praze od 17. století.

Dvojice ptáčků byla v mimopražských hřbitovech motivem oblíbeným např. v Lip-

Obr. 12 Strážnice, okres Hodonín, židovský hřbitov, náhrobek Fegele, manželky Chajjima Oppenheima, 1837, detail

níku nad Bečvou (1699), Brandýse nad Labem (náhrobek Fegele, dcery Mošeho, 1708) a na dvou vedle sebe umístěných náhrobcích v Dubu na Prachaticku z poloviny 18. století. Tyto dva náhrobky, typově zcela odlišné, avšak se stejnou výzdobou, obsahují údaje o stejné osobě – zemřelé Taubele, dceři Meira Reichenau, manželce Davida Kue z Prahy, obr. 11. Taubele zemřela v měsíci ijar roku 508 podle malého počtu, tedy na jaře roku 1748. Rodina pocházela z Prahy a v době vyhnaní Židů z Prahy Marií Terezií žila dočasně v exilu v jihočeském Protivíně. Vyhotovení dvou náhrobků pro jednu osobu je mezi židovskými sepulkráliemi jev neobvyklý a prozatím nevyšvětlený.

Na základě výtvarné podoby nelze přesně rozlišit jméno Taubele či Fegele. Jednu holubičku rozpoznáváme na starém olšanském hřbitově na náhrobku Taubele, manželky Joela Corefa (Goldschmidta) (1796), nebo na náhrobku Taube (Paulina Freyberg v Ivančicích 1835/1838). Pro jméno Fegele je známé jak vyobrazení jednoho ptáčka (Fegele Oppenheim, 1837, obr. 12, Strážnice), tak i dvojice ptáčků, symetricky uspořádaných, sedících na větvích či stromech. Ptáčci na náhrobku Fegele, manželky Simchy, z roku 1809 v Ivančicích, jsou zobrazení zobající z hroznu vína. Dvojice ptáčků na náhrobku Fegele, manželky Avrahama Strausse, v Drmoulu (1836), sedí na dvojici

► větviček. Z řady těchto poměrně obvyklých vyobrazení vyniká náhrobek Fegele, manželky Meira z Úsobí, která je pohřbena v Humpolci. Náhrobek, jehož text je těžko čitelný, pochází pravděpodobně z 80. let 18. století a je opatřen reliéfem dvou heraldicky pojatých monumentálních postav orlů, **obr. 13**.

Obr. 13 Humpolec, okr. Pelhřimov, židovský hřbitov, náhrobek Fegele, manželky Meira z Úsobí, 80. léta 18. století

Nepříliš časté je užití motivu ptáčka v dalších významech. Holub značí osobní mužské jméno Jona na náhrobku Starého židovského hřbitova v Praze (Jona, syn Juzpy Ippena, 1675) a v Brandýse nad Labem (Jona Janowitz, syn Juzla, 1819). V Chodové Plané je znamením pro rodinné jméno Vogel (náhrobní kameny matky Mirjam a syna Ignaze Vogelů 1854 a 1856).

Květiny

Ženskými jmény, výstižně charakterizovanými na náhrobcích, byla jména Blimele – květina nebo Rejzl – růže. Na náhrobcích Čech a Moravy se vyskytuje zejména v 1. polovině 19. století např. v Pohořelicích, Ivančicích, Tovačově, Mladé Vožici, Libochovicích. V různých podobách vždy se stejným obsahem sděluje a upozorňuje na křehkost, případně mladý věk a půvab zemřelé. Od německé varianty osobního jména Rosa vznikla příjmení, např. Rosenzweig, používají podobných motivů (Zběšičky). Pro Jocheved Rosenzweig ve Veselí na Moravě vznikl pozoruhodný a originální náhrobek ve tvaru růže pocházející z roku 1896.

Kromě těchto poměrně frekventovaných motivů typických pro ženské náhrobky a jednoduchých ve svém významu se vyskytují i vyobrazení méně častá, která vycházejí z hluboké znalosti biblických příběhů a jejich komentářů. Zpodobnění jmen na náh-

robcích byla založena na komplikovanějším obsahu, který vystihoval charakteristické vlastnosti a činnosti některých biblických postav a upozorňoval na stejné vlastnosti u zemřelého. Příkladem pro ženské jméno Mirjam je reliéf studny na náhrobku Mirjam Franklové z roku 1832 v Ivančicích, **obr. 14**. Biblická Mirjam, sestra Mojžíšova a Aro-nova, je spojována s dostatkem vody během putování Židů pouští poté, co vyšli z Egypta. Po její smrti následovalo katastrofální sucho v důsledku nedostatku této životadárné tekutiny (Nu 20:1–2).

Tato skutečnost se promítla do symboliky náhrobku Mirjam Franklové, která se ztotožnila se svou biblickou předchůdkyní stejného jména. Studna je zároveň v náhrobním textu připodobněna ke stromu života – *ec chajim* – vyjadřujícímu učení Tóry, z níž zemřelá ze svého života čerpala.

Obr. 14 Ivančice, okr. Brno-venkov, židovský hřbitov, náhrobek Mirjam manželky Eliezera Frankla, 1832

FIGURÁLNÍ MOTIVY

Figurální motivy lidských postav jsou specifikou Starého židovského hřbitova v Praze, kde jsou doloženy zejména ženskými postavami na náhrobcích mladých neprovdaných dívek. Tento motiv se sporadicky objevuje i na dalších hřbitovech (Švihov, Brandýs nad Labem, starý olšanský hřbitov na Žižkově). V ojedinělých případech jsou známy na starém hřbitově i další figurální náměty: rodinné jméno Teomim (blíženci) vystihuje reliéfní zobrazení dvou chlapců-dvojčat, vyobrazení Adama a Evy připomíná jméno zemřelé Chavy. Zcela výjimečná výzdoba je na tumbě rabína Aharona Šimona Spiry, který zemřel roku 1679 po nespravedlivém soudu a věznění. Není již symbolem, ale přímým zobrazením tohoto významného rabína, jehož podobiznu jeho tumba nese.

V mimopražských náhrobcích jsou dochovány další motivy, v pražském prostředí neznámé či nedochované. Zcela

Obr. 15 Police, okres Třebíč, židovský hřbitov, náhrobek Mošeho Cvi Hirschkrona, 1842, detail

unikátní náhrobní kámen Mošeho Cvi Hirschkrona v Polici (1842), archaického pravoúhlého tvaru, je opatřen motivem postavy Mojžíše s deskami Desatera v ruce, **obr. 15**. Za případnou předlohu k tomuto vyobrazení lze považovat podobné téma: postavu Mojžíše, který se s protilehlou postavou Arona vyskytuje často na titulních stranách rukopisů nebo tisků. Kámen na hřbitově v Polici zdůrazňuje skutečnost, že je zde pohřben Moše, jmenovec biblického Mojžíše plnicí přikázání dané Tórou.

Dalším mimořádně zajímavým figurálním motivem je vyobrazení spícího Jáкова se žebříkem a anděly, které představuje jeden ze stěžejních momentů v životě biblického Jáкова (Gn 28:11–13): „...Vzal jeden z kamenů, které na tom místě byly... a na tom místě ulehl. Měl sen: Hle, na zemi stojí žebřík, jehož vrchol dosahuje k nebesům, a po něm vystupují a sestupují poslové Boží. Nad ním stojí Hospodin a praví: Já jsem Hospodin, Bůh tvého otce Abrahama a Bůh Izákův. Zemi, na níž ležíš, dám tobě a tvému potomstvu.“ Náhrobek náleží Josefu Jaakovovi, synovi Šeloma Kolmana ze Šafova, kde byl pohřben roku 1843, **obr. 16**. Po-

Obr. 16 Šafov, okr. Znojmo, židovský hřbitov, náhrobek Josefa Jaakova, syna Šeloma Kolmana, 1843, detail

dobně jako u náhrobku Mirjam nebo Mošeho vystihuje osobnost zemřelého srovnáním se závažným a zlomovým momentem života jeho biblického jmenovce.

► Text a foto Iva Steinová

Židovské náhrobky – umění symbolů

Výtvarná podoba symbolů jmen

3. část

MAGEN DAVID

Motiv Magen David – Davidova štitu – tvoří hexagram ze dvou rovnostranných trojúhelníků a je znám jako Davidova hvězda. Vyskytuje se od starověku, kdy byl stejně tak jako pěticípá hvězda používán mnoha kulturami jako magické znamení. V judaismu byl nejpозději od středověku spojován se jménem krále Davida. Vyjadřoval představu jeho štitu, který je biblickým textem charakterizován jako spása (2S 22:3, 31, 36, Ž 18:3, 31, 36). Proto byla většina reliéfů na Starém židovském hřbitově v Praze používána pro náhrobky zemřelých, jejichž osobní jméno bylo David nebo Menachem (v překladu Utěšitel). Mezi nejznámější osobnosti patří David Gans (1613) a rabín David Oppenheim (1736). Na mimopražských hřbitovech se motiv objevuje v souvislosti s osobním jménem David překvapivě zřídka, např. na náhrobku Davida Cvi syna Jaakova v Miroslavi (1761) nebo Davida Epsteina v Drmoulu (1843). Od 19. století začíná být častěji používán ve smyslu obecného židovského symbolu, bez souvislosti s osobním jménem. Stal se dominantním motivem charakteristickým pro produkci kamenických dílen ve 2. polovině 19. století v některých oblastech, jako např. na Prachaticku nebo Klatovsku, kde se objevuje příležitostně ve

Obr. 17 Kojetín, okres Přerov, židovský hřbitov, náhrobek Davida Fuchse, 1875

spojitosti s osobním jménem, ale častěji jako obecný symbol židovství.

tují se další příklady náhrobků s vyznačeným erbem (Joachim Popper, 1795, starý

Obr. 18 Pohořelice, okr. Břeclav, židovský hřbitov, náhrobek Jehošuy Adlera, 1856, detail

HARFA

Davidovo osobní jméno se zpodobňovalo také nástrojem, na který hrával biblický král David (1S 16:23), známý jako hudebník a autor většiny žalmů, které byly zpívány a doprovázeny hudebními nástroji. Náhrobky s vyobrazením harfy jsou v mimopražských hřbitovech velmi ojedinělé a doposud nalezené pocházejí až z 2. poloviny 19. století. Příkladem je kámen na hřbitově v Kojetíně nad hrobem mladíka Davida Fuchse (1875), obr. 17.

ERBY

Erby se na židovských náhrobcích vyskytují sporadicky od 17. století, úměrně k četnosti jejich držitelů. Vyjadřují nové jméno zemřelého, honosnost jeho predikátu a upozorňují na jeho nové společenské postavení. První erb, který získal Jaakov Baševi z Treuenbergu, černý štít diagonálně rozdělený stříbrným břevnem se třemi červenými hvězdami a dvěma zlatými po stranách se opakuje na náhrobcích členů jeho rodiny na Starém židovském hřbitově v Praze, kde byla pohřbena jeho žena Hendl (1628) i synové Avraham (1639) a Šemuel (1666) i na hřbitově v Mladé Boleslavi, kde byl pohřben Jaakov Baševi sám (1634).

Koncem 18. století a zejména v 19. století se stávala povýšení do šlechtického stavu v židovských komunitách běžnější a vysky-

oňský hřbitov v Praze) nebo s motivy loajálnosti ke státní moci v případě očekávání udělení erbu rodině (Mendl Leidesdorfer, Luže, 1810). Nové společenské postavení s sebou v dalších generacích často přinášelo ztrátu židovské identity a konverzi k náboženství většinové populace, v českých zemích obvykle ke katolictví.

RODINNÁ JMÉNA A PŘÍJMENÍ

Rodinná jména jsou ve větších židovských komunitách známá již od středověku. Sloužila k rozlišení jednotlivých rodin, případně si je jeho držitel přinesl ze svého dřívějšího místa působení a používal je i nadále. Rodinná jména si však v zásadě neudržovala neměnnou podobu a mohla se měnit zejména v závislosti na místě usazení nebo na nových rodinných vztazích. Nebylo výjimečné, když sňatkem přibylo rodinné jméno manželky, které mohlo v případě, že byla linie matky významnější než otcova, u potomků převážit. Rodinné jméno často souviselo s místem působení a v dalších generacích mohlo být podrženo pouze dočasně.

Některá rodinná jména měla podobu, která umožňovala jejich zobrazování. Týká se to především jmen v podobě zvířat, jejichž symboly se vyskytují na náhrobcích rodin Maisel (myš), Thorsch (tchoř) nebo Gans (husa). Kromě Starého židovského

► hřbitova v Praze je najdeme také v Kolíně (rodina Maisel) nebo náhrobek rodiny Eger-Gans z kynžvartského hřbitova, dnes umístěný na hřbitově v Mariánských Lázních.

Neměnná rodinná jména – příjmení – zavedl pro všechny Židy až patent Josefa II. s účinností od roku 1787. Na základě seznamu jmen si musela každá rodina vybrat, a pokud nenašla vhodné příjmení z předloženého seznamu, mohla si připlatit a navrhnout vlastní. V některých případech zůstala v platnosti dosud používaná rodinná jména, jindy došlo ke změně. Se zavedením nových příjmení se Židé až neuvěřitelně brzy ztotožnili natolik, že některá příjmení příhodná pro zobrazování se začala v průběhu 19. století objevovat na náhrobcích po vzoru předchozích zkušeností. K již zmíněným rodinným jménům a příjmením, jejichž zobrazování mělo základ převážně v symbolice osobních jmen (Löwy, Löwenstein, Hirsch, Vogel, Karpeles, Fischer, Teomim, Rosenzweig), je možno uvést další, která používala opět symboly zvířat (motiv kohouta na náhrobku Chavy Hahn z roku 1849 v Milevsku, motiv orla na náhrobcích Jehošuy Adlera z r. 1851 v Pohořelicích, **obr. 18**, nebo Emanuela Adlera 1856 z hřbitova v Tachově, přenesený do Mariánských Lázní). Originální novinkou pro polovinu 19. století na českých venkovských hřbitovech jsou vyobrazení rodinného příjmení Stern reliéfem hvězdy (Hirš Stern, Jindřichův Hradec, 1850, **obr. 19**) nebo zcela neobvyklého příjmení Son reliéfem slunce (Šemuel Son, Radeníň, 1856). Tento náhrobek je příkladem toho, jak bylo v polovině 19. století přirozeným způsobem zobrazeno nově přijaté příjmení, před rokem 1787 ještě nepoužívané, **obr. 20**. Symboly příjmení zakončují vývoj zobrazování jmen na náhrobcích, poté se již žádná inovace ve výzdobě těchto námětů neobjevuje.

Obr. 19 Jindřichův Hradec, okres Jindřichův Hradec, náhrobek Hirše Sterna, 1850

Zobrazení jména na náhrobku vyjadřovalo většinou myšlenku připodobnit zemřelého k jeho biblickému držiteli. Mohlo se výjimečně vztahovat i k předkovi zemřelého, případně zaznamenávalo rodinné jméno. Náhrobky, jejichž jméno bylo výtvarně ztvárněno, náležely vzdělaným rabínům (Radenín), učitelům (Roudnice nad Labem), bohatým obchodníkům, finančníkům a výběřcům daní (Břežnice, Chodová Planá, Humpolec). Nacházíme však příklady náhrobků zhotovených pro mladíky (Heřmanův Městec, Police, Kojetín, Pohořelice) i pro mladé ženy (Švihov, Pohořelice). Většina náhrobků se symboly jmen byla zhotovena pro muže, na ženských náhrobcích vybízela k zobrazení některá specificky ženská osobní jména. Symbol jména se na náhrobcích vyskytuje v těch případech, kdy došlo k nalezení adekvátního výtvarného řešení. Většina symbolů jmen představuje zvířata nebo lidské postavy, pouze menší část rostlinné motivy – květiny a výjimečně také další motivy (studna, harfa, nebeská tělesa).

Obr. 20 Radeníň, okr. Tábor, židovský hřbitov, náhrobek Šemuela Sona, 1856, detail

Zobrazování většiny symbolů jmen zvířecími případně lidskými postavami na náhrobcích není podle židovského učení v rozporu s druhým přikázáním Desatera (Ex 20:4): „Neuděláš si podobu toho, co je na zemi nahoře, co je na zemi dole a co je ve vodě pod zemí.“ Důvodem zákazu zpodobňování nebyla podstata zobrazování jako takového, ale nebezpečí modloslužby, které z této činnosti mohlo vyplývat (Ex 20:5): „Nebudeš se ničemu takovému klanět ani tomu sloužit.“ (Ex 34:17): „Neuděláš si lité obrazy

bohů.“ V našich zemích, které byly součástí aškenázského prostředí, byla vyobrazení zvířecích a lidských postav na náhrobcích poměrně frekventovaná. Výtvarné řešení vždy obsahuje duchovní náboj, který je založen na tradici předávané z generace na generaci. Proto se s obdobnými symboly a jejich významy můžeme v židovském umění setkat v poměrně dlouhém časovém období a na rozsáhlém území. V průběhu času i v závislosti na lokalitě se sice obliba jednotlivých motivů měnila, překvapivě často však nacházíme stejný motiv v rozmezí několika staletí nezměněny. I když symbol jména byl často zobrazován na židovských náhrobcích, není zdaleka jediným znamením, které se používalo. Doloženy jsou symboly povolání a činností, modifikace výtvarného zpracování ústředního židovského tématu – Tóry, smuteční motivy a další náměty vycházející ze specifiky judaismu. Jméno není na náhrobku vždy vyjádřeno pouze formou výtvarného obrazu. Bývá buď

vepsáno a zdůrazněno orámováním v horní části náhrobku, **obr. 21**, nebo výrazně, někdy i barevně, vyznačeno v textu. Židovskému způsobu vyjadřování odpovídá zapsání jména pomocí akrostichonu, kdy je jméno zapsáno počátečními písmeny prvních slov jednotlivých řádků náhrobního nápisu. Ať už v jakémkoliv podobě, jméno je na náhrobcích uváděno na paměť generacím, aby se udrželo povědomí o člověku, který zde leží. Truchlení po zemřelém trvá v judaismu jedenáct měsíců. Z tohoto důvodu byl náhrobek vztyčen rok po úmrtí, protože do této doby nemohlo být jméno zemřelého zapomenuto. Důležité je, aby smrtí nezaniklo jméno člověka, protože „výborné jméno je nad hojně bohatstvím“ (Př 22:1).

► Text a foto Iva Steinová

vepsáno a zdůrazněno orámováním v horní části náhrobku, **obr. 21**, nebo výrazně, někdy i barevně, vyznačeno v textu. Židovskému způsobu vyjadřování odpovídá zapsání jména pomocí akrostichonu, kdy je jméno zapsáno počátečními písmeny prvních slov jednotlivých řádků náhrobního nápisu. Ať už v jakémkoliv podobě, jméno je na náhrobcích uváděno na paměť generacím, aby se udrželo povědomí o člověku, který zde leží. Truchlení po zemřelém trvá v judaismu jedenáct měsíců. Z tohoto důvodu byl náhrobek vztyčen rok po úmrtí, protože do této doby nemohlo být jméno zemřelého zapomenuto. Důležité je, aby smrtí nezaniklo jméno člověka, protože „výborné jméno je nad hojně bohatstvím“ (Př 22:1).

► Text a foto Iva Steinová

Obr. 21 Police, okr. Třebíč, židovský hřbitov, náhrobek Rivky, pravděpodobně 1850, detail

vepsáno a zdůrazněno orámováním v horní části náhrobku, **obr. 21**, nebo výrazně, někdy i barevně, vyznačeno v textu. Židovskému způsobu vyjadřování odpovídá zapsání jména pomocí akrostichonu, kdy je jméno zapsáno počátečními písmeny prvních slov jednotlivých řádků náhrobního nápisu. Ať už v jakémkoliv podobě, jméno je na náhrobcích uváděno na paměť generacím, aby se udrželo povědomí o člověku, který zde leží. Truchlení po zemřelém trvá v judaismu jedenáct měsíců. Z tohoto důvodu byl náhrobek vztyčen rok po úmrtí, protože do této doby nemohlo být jméno zemřelého zapomenuto. Důležité je, aby smrtí nezaniklo jméno člověka, protože „výborné jméno je nad hojně bohatstvím“ (Př 22:1).

► Text a foto Iva Steinová

Židovské náhrobky – umění symbolů

Symbyly činností a povolání

4. část

Jedním z důvodů existence židovského náhrobku je udržení povědomí o člověku, který na místě pohřbu leží. Zemřelého charakterizuje nápis a v některých případech o něm vypovídá i výtvarná podoba náhrobku. Za samostatnou skupinu lze považovat znamení, která upozorňují na činnosti, povolání nebo funkce, které dotyčný vykonával a které vystihují ukončený život. Škála rozsahu těchto znamení je široká a nesourodá. Na prvním místě je třeba jmenovat činnosti vykonávané levity a koheny. Smyslem jejich zobrazování na náhrobcích bylo zdůraznit dědičně předávané povinnosti. Početnost těchto vyobrazení je značná. Výtvarného zobrazení se dočkala také většina činností potřebných pro existenci a chod židovských obcí v diaspoře, spojených s jejich náboženským životem. Některé běžné profese směli Židé provozovat jen uvnitř svých komunit, jiné jim byly od středověku zapovězeny a povoleny až v průběhu 19. století. Příklady nacházíme výtvarně zpracované v symbolice náhrobků. Za součást různých druhů činností je možné považovat také konání dobra a jeho rozličné projevy. Skutky lásky a milosrdenství tvoří jeden z pilířů judaismu a výtvarné zdobování dobročinností odráží specifičnost židovského myšlení.

Činnosti vyplývající z funkcí vykonávaných v Chrámu

Kmen Lévi hraje v judaismu mimořádnou roli. V historii lidstva je zcela unikátní, že se udrželo povědomí o jeho kontinuitě po dobu několika tisíciletí, jak je tradováno u potomků Léviho, třetího syna praotce Jákoba. „Muž z domu Lévi si vzal dceru z pokolení Léviho“ (Ex 2:2), a z tohoto

Obr. 1 Náhrobek Šemuela, syna Aharona Katze, 1726, židovský hřbitov, Brandýs nad Labem, okr. Praha-východ

Obr. 2 Náhrobek Aharona ben Jaakova ha-Kohena Katze původem z Jevička, zřejmě kopie podle náhrobku z roku 1770, židovský hřbitov, Brno, přeneseno pravděpodobně z Boskovic, detail

svazku pocházeli nejméně tři důležití sourozenci: Aron, Mojžíš a jejich sestra Mirjam. Aron se stal prvním knězem – kohenem, ostatní mužští příslušníci rodu Lévi jeho pomocníci. V ženské linii kmenová ani rodová posloupnost nepokračuje.

I pravil Hospodin Mojžtšovi řka: „Přived kmen Leviův a postav jej před Aharona kněze, aby ho obsluhovali. A ať dělají služby jeho pro celou obec před stanem úmluvy, aby konali službu přibytku. A odevzdej levity Aharonovi a synům jeho, odevzdání jsou mu ze synů Jisraele. A Aharona a jeho syny ustanovíš za kněze, aby dbali o svůj kněžský úřad...“ (Nu 3: 5 – 10).

Koheni (motiv žehnajících kohenských dlaní)

Původně byli koheni, hebrejsky *kohanim*, povolání provádět obětní a jiné povinnosti ve Stanu úmluvy a později v Chrámu. Stali se prostředníky mezi Bohem a lidem Jisraele. Pouze velekněz – *kohen gadol* – směl jediný den v roce, o Jom kipur, svátku smíření, vejít za oponu do Nejsvětější svatyně, pronést Jméno Boží a přinášet požehnání na celou zemi a veškeré jeho obyvatelstvo. Po zničení Chrámu povinnosti kohenu částečně přetrvaly, jejich činnost však byla značně redukována a měla dopad pouze na místní komunitu. Koheni provádějí požehnání přítomných – *birkat kohanim* – a právě kohenské žehnající ruce představují hlavní výtvarný symbol na náhrobcích kohenu. V českém a moravském

prostředí se vyskytují se od konce 16. století, nejstarší doklady jsou na Starém židovském hřbitově v Praze i na dalších hřbitovech (Ivančice). Ve stejné době se vyskytují také na synagogálních textiliích, rukopisech a tiscích. Paralelně existují náhrobky kohenu výtvarně tímto symbolem nezdobené. Příslušnost k rodu kohenu, tedy označení *ha-kohen*, může být zmíněna pouze v textu. Kohenské žehnající dlaně jsou obvykle na náhrobcích zachyceny v podobě hebrejského písmene *šin*, sym-

Obr. 3 Náhrobek Benjamin, syna Jicchaka Segala, 1732, židovský hřbitov, Rabí, okres Klatovy

► bolizujícího Boží přítomnost – *šechinu*, i jedno ze jmen Božích – *Šadaj*. Symbol rukou bývá umístěn většinou v horní části náhrobku. Na hřbitovech v Brandýse nad Labem (na několika náhrobcích z let 1726–1772), **obr. 1**, nebo v Libochovicích (1736) je tento motiv doplněn písmeny KC vepsanými do reliéfu dlaní a zkracujícími sousloví *kohen cedek* – kněz spravedlnosti. Ve všech těchto případech šlo o náhrobky osob, jejichž rodinné jméno bylo Katz. Do motivu žehnajících rukou se někdy zapisovala i jiná

Obr. 4 Náhrobek Menachema Mendla Mellera, 1866, židovský hřbitov, Pacov, okres Pelhřimov, detail

sdělení, jako počátek eulogie, chvalo zpěvu na mrtvého (Boskovice, 1771), datum úmrtí (Čichtice, 1784) nebo zkratka titulu (Úsov, 1742).

Výtvarná podoba žehnajících rukou nedovolovala příliš modifikací, proto se z tradičního řešení vymyká poměrně málo případů. Zcela mimo běžné užití je motiv jedné ruky označující náhrobek Mordechaje Priestera ve Voticích a jeho ženy (1850). Neobvyklé svým umístěním je vyobrazení kohenských rukou v dolní části náhrobku (Šafov, 1825).

V souvislosti s žehnajícímá rukama kohena bývá někdy zobrazena nebo zmíněna koruna kněžství představující jednu ze čtyř korun popsanych v traktátu Pirkej avot. Nápis určující druh koruny – *keter kehuna* – může být zapsán přímo do obrazu žehnajících dlaní. (Náhrobek Aharona ben Jaakova ha-Kohena Katze z Jevička byl přenesen do Brna z Boskovic a zřejmě je kopií podle originálu z roku 1770, **obr. 2**.) Také kohenské náhrobky chlapců nesly symbol rukou (např. v Brandýse nad Labem). Dědičná linie kohenu a levitů pokračuje pouze v mužské části populace, proto se na ženských náhrobcích kohenský symbol obvykle nevyskytuje. Existují však výjimky a jednou z nich je náhrobek se symbolem žehnajících rukou z konce 16. století v Ivančicích. Naprostou většinu náhrobků na našem území tvoří kameny typu stély, kohenský symbol se vyskytuje také na dvou tumbách: rabína Šacha (Šabtaje ben Meira ha-kohena), 1662

v Holešově, a rabína Aharona Mošeho Neudy, 1835 v Lošticích.

Na koheny byly vneseny mimořádné povinnosti a týkaly se jich i mimořádné zákazy. Jejich styk s mrtvými je rituálně poskvrňoval, takže jejich vstup na hřbitov byl omezen pouze pro pohřby nejbližších příbuzných (Lv 21:1-4). Z těchto ustanovení vyplývala i praktická řešení: hroby kohenu bývaly umístěny pohromadě při kraji hřbitova, v dohledu bočními tzv. kohenskými brankami. Tak mohli pozůstalí uskutečnit návštěvu hrobu blízkých, aniž by museli vstoupit na půdu hřbitova. Na levity se omezení styku s mrtvými nevztahovala.

Levité (motiv levitské konvice nebo soupravy)

Levité, hebrejsky *levijim*, byli původně vybráni, aby sloužili ve Stanu úmluvy. Toto privilegium získali místo prvorozeného kmene (Nu 3:12), který je ztratil uctíváním model v podobě zlatého telete. V Chrámu prováděli levité různé úkoly a služby, po jeho zničení zůstalo mezi jejich výsadami omývání rukou kohenu před proneseným požehnáním. Tato skutečnost dala vznik vyobrazení levitských znamení – konvice, konvice s mísou nebo konvice nalévající vodu, které nahradily původní *kijor* – nádobu, která v Chrámu sloužila k tomuto účelu. Stejně tak jako u kohenu, také u levitů nebyla výtvarná symbolika užívána na náhrobcích pravidelně a důsledně, avšak texty náhrobních nápisů zmiňují příslušnost ke kmeni levitů označením *ha-levi* nebo zkratkou SGL zachycující slovní spojení kníže levitů.

Na rozdíl od motivu kohenských dlaní má znamení levitů mnoho typologických variant. Od 16. století se užíval motiv samostatné konvice, **obr. 3**, případně v 17. století dvou konvic symetricky umístěných (Tachov, Pohořelice). Teprve později ke konvici přibyla mísa zobrazovaná v různých modifikacích. Od 19. století se motiv rozšiřuje

Obr. 5 Fragment náhrobku Mošeho, 1812, židovský hřbitov, Osoblaha, okres Bruntál

o konvici, kterou drží ruka levity nalévající vodu (Pacov), **obr. 4**. Výjimečně se na náhrobku levity objeví kompletní výjev – ruce levity, které vodu z konvice nalévají, i ruce kohena, které jsou omývány (Osoblaha 1812), **obr. 5**. Doprovodnými motivy ústředních levitských symbolů byla většinou zvířata vyjadřující jméno zemřelého (např. lvi, jeleni, medvědi).

Problém nastává v případech, kdy výtvarné sdělení neodpovídá epigrafice náhrobku: v Kolíně na náhrobku Šeloma, syna Eliezera, řečeného Zalmana Bentiga (1590), **obr. 6**, a na náhrobku Eliezera, syna Mošeho, (1615/1618) příslušnost ke kmeni levitů zmíněnou v nápise nenajdeme. Zůstává otázkou,

Obr. 6 Náhrobek Šeloma, syna Eliezera řečeného Zalmana Bentiga, 1590, starý židovský hřbitov, Kolín, okr. Kolín

zda výrazné reliéfy konvice jsou interpretovatelné jako symboly levitů. Oproti zvyklostem se obvyklý levitský symbol výjimečně vyskytuje i ve výzdobě náhrobků žen. Levitskou konvici najdeme např. na náhrobcích v Dobrušce, Habrech, Pohořelicích a Moravském Krumlově.

Náboženské povinnosti žen (motiv rozsvíceného svícnu, případně ženských rukou)

Téma rukou je na náhrobku zobrazováno také z odlišného důvodu než jako upozornění na činnost kohenu, a vyjadřuje proto zcela jiný obsah. Na náhrobcích žen připomíná modlitbu, kterou ženy provádějí v domácnosti po zapalování šabatových svící v pátek navečer před počátkem šabatu a při níž si rukama zakryjí obličej. Obvykle bývá motiv rukou zobrazován současně se zapáleným svícem. Nejčastější použití je doloženo v aškenázském prostředí východně od našich zemí, v Čechách a na Moravě tento motiv nezdolá. Nalézáme jej až počátkem 20. století na náhrobku, který zobrazuje zapálený svícen a který byl vytvořen zjevně pod vlivem východních předloh. Tento v našem prostředí neobvyklý náhrobek se nachází ve Zbraslavicích na Kutnohorsku a byl zhotoven pro Mirjam Horovicovou (1915).

► Text a foto Iva Steinová